

Ursula Kunnert, Bürger unter sich: Phylon in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens, Basel, 2012 (Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft 39), 380 p.

Reflecțiile asupra organizării corpului cetățenesc în cetățile grecești, legate de problematica instituțiilor polisului, au generat de-a lungul timpului o bibliografie cât se poate de vastă, rămânând în permanență la fel de actuale ca și la începuturile cercetării. În definitiv, este vorba despre aspecte ale vieții sociale, cu implicații în toate domeniile definitorii pentru traiul de zi cu zi în cadrul unei comunități urbane, pe care le regăsim în bună măsură prin raportare la valorile democrațiilor europene (și nu numai) de astăzi. Cu atât mai bine-venite sunt asemenea reflecții atunci când rezultatul lor oferă istoriografiei problemei jaloane de referință similare lucrării de față.

Cartea „*Bürger unter sich: Phylon in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens*” – la origine teză de doctorat, susținută la Universitatea din Zürich sub îndrumarea reputatului istoric Christian Marek¹ – abordează problematica „triburilor” (*phylai*) din partea de răsărit a Imperiului roman, de la cele din *apoikiile* ioniene și doriene din Marea Neagră și până la cele din ctitoriile elenistice ale regilor ptolemaici și seleucizi. O atenție aparte este acordată orașelor din Asia Mică, ceea ce se înscrie în firesc, dacă ne gândim fie și numai la intensitatea documentației epigrafice aferente acestei părți a *oikoumenei*.

La o primă impresie, un lector mai grăbit ar putea crede că Ursula Kunnert nu face altceva decât să completeze lucrarea anterioară a lui N.F. Jones,² la care autoarea se și raportează în permanență.³ În realitate, avem a face cu o contribuție temeinică menită a se impune în peisajul istoriografic prin ea însăși, indiferent de ceea ce s-a scris anterior sau de cât se va mai scrie de acum înainte pe marginea subiectului. Dacă Jones rămâne un nume de referință pentru cercetările sale vizând ansamblul vieții publice din Grecia antică, cu privire specială asupra Atenei, Kunnert va rămâne, cu siguranță, pentru multă vreme un nume de referință pentru toți cei care se vor interesa de *φυλαί* din orașele Orientului roman.

Restrângerea ariei de cercetare asupra unui singur aspect important din ansamblul problematicii îi permite autoarei să catalogheze exhaustiv și să

* Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

¹ Că istoricul de la Zürich este unul dintre cei mai autorizați specialiști dintre cei care s-au ocupat de-a lungul timpului de antichitățile greco-romane din Asia Mică, o dovedește inclusiv sinteza monumentală recentă dedicată istoriei Asiei Mici în antichitate – vezi Ch. Marek (unter Mitarbeit von Peter Frei), *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, München, 2010.

² N.F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study*, Philadelphia, 1987.

³ Cf. afirmațiile acesteia de la p. 6: „Die vorliegende Untersuchung der Institution der Phylon ist somit eine Ergänzung und Weiterführung der Arbeit von Jones. Zum einen sind seit 1987 neue Belege hinzugekommen, zum anderen geht sie dort entscheidende Schritte weiter, wo Jones' Sammlung mit analytischen Indizes endet”.

asimileze judicios o documentație epigrafică bogată, cu luarea în considerație a literaturii secundare importantă apărută în limbi de circulație vest-europene. Limitele geografice și cronologice abordate au și ele logica lor.

Din punct de vedere geografic, vestul mediteranean, dar și cea mai mare parte a Greciei continentale, sunt antrenate în discuție doar atunci când se caută unii termeni de comparație. Mai cu seama Atena apare frecvent citată în acest sens. Realizăm faptul că restrângerea arealului supus cercetării sistematice a trebuit să țină cont de limitele de timp și de spațiu impuse de o lucrare de doctorat. Am remarca, totuși, că o abordare a „triburilor” din orașele grecești prin raportare la ansamblul Imperiului roman ar părea mai corectă din punct de vedere metodologic (în opinia noastră cel puțin), iar rezultatele cercetării ar putea fi și mai convingătoare. Poate că, în timp, chiar Ursula Kunnert va reveni asupra unei viziuni mai ambițioase, care să permită o abordare cu adevărat exhaustivă și o reconstituire cât mai credibilă a rolului unei instituții aparent identice peste tot – pentru cineva pus în situația de a se mulțumi cu o definiție „de manual” –, dar care vine cu numeroase particularități în funcție de epocă, regiune și chiar de fiecare oraș în parte ca loc de proveniență a atestărilor.

Din punct de vedere cronologic, dincolo de limitele impuse de o lucrare de doctorat, circumscrierea demersului de cercetare epocii imperiale s-ar justifica într-o măsură mai mare și din punct de vedere metodologic. Autonomia administrativă a orașelor elenistice odată cu includerea lor în Imperiu capătă conotații clar diferite prin raportare la epoca anterioară. Nu întâmplător autoarea își începe considerațiile introductive cu un pasaj dintr-o scrisoare trimisă de Hadrian în 138 comunității din Naryka, din Locrida de est. În încercarea de a defini criteriile importante care ar sta la baza recunoașterii statutului unei polis grecești, împăratul enumeră existența unor *phylai*, alături de apartenența la o *koina* sau de existența unui Sfat, a magistraților și a legilor.⁴ Nici măcar în prima jumătate a secolului II p. Chr., cu atât mai puțin după bătălia de la Cheronea din 338 a. Chr., nu se poate vorbi despre o criză a polisului.⁵ Pe de altă parte, odată cu

⁴ Ținând cont de importanța pasajului în contextul celor discutate aici, să ne fi permis a-l cita și în original – *apud* D. Knoepfler, *L'inscription de Naryka (Locride) au Musée du Louvre. La dernière lettre publique de l'empereur Hadrien?*, în: REG 119 (2006), p. 1-34 (aici 3-4, r. 8-16): [- - -] ¹⁸ οὐκ οἶμαι ἀμφιζήτησιν τινὰ πόλιν | ὑμᾶς ἔχειν καὶ πόλεως δίκαια, ὁπότε καὶ | εἰς τὸ κοινὸν τῶν Ἀμφικτυόνων συντελεῖτε καὶ εἰς τὸ κοινὸν τῶν Βοιωτῶν ¹²τὰρχην παρέχετε καὶ Πανέλληνα αἰρεῖσθε | θεηκόλον πέμπετε καὶ ἐστὶν ὑμῖν καὶ βουλῇ καὶ ἄρχοντες καὶ ἱερεῖς καὶ φυλαὶ Ἑλληνικαὶ | καὶ νόμοι οἱ Ὀπουντίων καὶ τελεῖτε φόρον με ¹⁶τὰ τῶν Ἀχαιῶν [- - -].

⁵ Cf. observațiile formulate de L. Robert, *Les concours grecs. Discours d'ouverture du VIIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, în: A.G. Kalogeropoulou (ed.), *Πρακτικά τοῦ Η' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς*, Αθήνα, 3-9 Οκτωβρίου 1982 (Actes du VIIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, Athènes, 3-9 octobre 1982), vol. I, Atena, 1984, p. 35-45 (aici 41): „Dans l'étude de l'histoire sociale de l'époque hellénistique et romaine existent au moins deux fables convenues, deux mystifications. La première est la mort de la cité grecque à Chéronée et, désormais, le rôle exclusif des rois”. Adaugă M.H. Hansen, Th.H. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, p. 16: „Some historians place the decline of the *polis* in C4 and its fall in the years after 338. The prevailing view, which we endorse, is that it persisted through the Hellenistic and Roman periods and disappeared in late Antiquity only after a

înglobarea în regatele elenistice și, cu atât mai mult, după includerea lor în Imperiul roman orașele grecești ajung să se autoadministreze exclusiv în plan intern. Dispărând luptele pentru hegemonie, necesitatea de a întemeia noi colonii sau de a încheia alianțe, „politica externă” a unei polis se rezumă la trimiterea unor ambasade către Senat, guvernator sau împărat, dacă facem abstracție de perpetuarea tradiției consultării oracolelor și a participării la concursuri și sărbători panelene. Astfel, instituțiile (inclusiv *phylai*) se concentrează tot mai mult asupra „politicii interne” a cetății – exercitarea mai mult sau mai puțin exemplară a unor funcții administrative, cinstirea bărbaților destoinici (cetățeni proprii, cetățeni ai altor orașe sau reprezentanți ai administrației romane), participarea la întrunirile Sfatului și la întrunirile Adunării poporului, organizarea diferitelor sărbători etc. Prin urmare, sistematizarea și analiza documentației din perioada imperială permite reconstituirea unei imagini cât se poate de relevante asupra evoluției „triburilor”, în ceea ce privește importanța și funcțiile asumate în contextul vieții civice, prin raportare la epocile anterioare.

O discuție mai amănunțită a fiecăruia dintre cele 8 capitole – precedate de un cuvânt înainte și urmate de o anexă cu atestări, de o listă a abrevierilor și a literaturii, precum și de indici – în care este structurată lucrarea, nu numai că ar lungi nepermis de mult considerațiile prin care ne-am propus doar să atragem atenția asupra cărții „*Bürger unter sich ...*”, dar ar depăși pe alocuri limitele competenței noastre. Mai cu seamă în cazul atestărilor din regiuni situate în afara arealului Mării Negre. Ca atare, lăsăm la latitudinea specialiștilor interesați aprofundarea lecturii, noi semnalând doar, în continuare, aspectele abordate și formulând unele observații legate de „*phylai*” în cetățile pontice.

După un capitol introductiv (în care sunt discutate, succint dar convingător, tema, scopul, metoda de cercetare, izvoarele și structura lucrării), un capitol dedicat istoricului cercetării și altul privind terminologia, urmează capitolul IV intitulat „Überblick über die Phylenorganisation in den Provinzen” (p. 37-216). Este vorba despre „structura de rezistență” a cărții, conferită de cele cca. 600 documente epigrafice prin care se atestă existența „triburilor” în orașele grecești, informația fiind sistematizată și analizată după următoarele provincii: Macedonia, Thracia, Moesia, Pontus et Bithynia, Asia (zona de litoral și cea de interior), Galatia, Lycia et Pamphylia, Cilicia, regiunile de la est de Eufrat, Syria/Iudaea, Arabia, Aegyptus.

Referindu-ne la litoralul românesc al Mării Negre, în absența atestărilor la Callatis, cele de la Histria și Tomis sunt discutate judicios, cu puține trimiteri la literatura secundară, dar fără a fi neglijate lucrările realmente importante. Ar mai fi de adăugat contribuția lui A. Avram, care oferă o discuție rezumativă, dar cât se poate de relevantă, asupra instituțiilor din coloniile grecești din Dobrogea.⁶ Iar considerațiile autoarei de la p. 68/9 privind cea de a doua întemeiere a Histriei, prilejuite de menționarea „tribului” *Boreis*,⁷ ar fi de completat acum cu

long decline that lasted several centuries. The disappearance of the polis was gradual and imperceptible, just like its emergence”.

⁶ În: M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (ed.), *Istoria Românilor*, Vol. I. *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, 2010, p. 581-585.

⁷ ISM I 191: Οἵδε [τῆς Βορέως]ν φυλῆς εὐεργέται μετὰ τὴν δευτέραν κτίσιν τῆς

observațiile mai recente ale lui F. Matei-Popescu⁸.

Referitor la alte poleis din arealul Mării Negre, de unde cunoaștem atestări ale unor „*phylai*”, informația epigrafică este la fel de corect catalogată și analizată, dar și aici lista exegeților moderni ar mai putea fi extinsă cu folos. De exemplu, pentru cultul lui Apollon la Odessos nu credem că este suficientă trimiterea la Danov 1979; la fel pentru cultul Dioscurilor în lumea pontică, privitor la care este citat doar Ehrhardt 1983.⁹ Și dacă tot sunt aduse în discuție cetăți doriene precum Byzantion și Heracleea Pontică, în care corpurile cetățenești erau organizate în „*sute*” (*hekatestyes*), acum s-ar impune ca primă referință teza de doctorat a lui A. Robu.¹⁰

În ceea ce privește Sudul pontic, dincolo de constatarea autoarei că aici – spre deosebire de Vestul pontic – „triburile” tradiționalele ioniene și doriene nu s-au păstrat,¹¹ ne-am fi așteptat și la o încercare de interpretare a acestei realități. Privitor la Nordul pontic, unde atestările unor „*phylai*” lipsesc deocamdată cu desăvârșire, omiterea discuției ar putea părea logică până la un punct. Totuși, nu credem că ar fi fost de prisos unele observații minime menite să explicitizeze absența documentelor. Este adevărat că acest aspect a fost aproape ignorat și în literatura anterioară. Doar N. Ehrhardt, după cunoștința noastră, încearcă o reflecție minimă, căutând explicații.¹² Și dacă absența atestării „triburilor” în orașele bosporane ar putea fi, într-adevăr, explicată ipotetic prin imixtiunea factorului dinastic în organizarea internă a polisului, motivarea absenței atestărilor la Olbia doar prin hazardul descoperirilor nu credem că ar avea menirea să convingă.¹³ Măcar pentru faptul că „recolta epigrafică” de la Olbia este

πόλεως.

⁸ F. Matei-Popescu, *Statutul juridic și teritoriul Histriei în epoca romană*, în: F. Panait Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu (ed.), *Poleis în Marea Neagră: relații interponctice și producții locale*, București, 2013, p. 203-233.

⁹ Chr.M. Danov, *Philippopolis, Serdica, Odessos. Zur Geschichte und Kultur der bedeutendsten Städte Thrakiens von Alexander d. Gr. bis Justinian*, în: ANRW II 7.1, 1979, p. 241-300; N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Teil 1: Text, Teil 2: Anmerkungen, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, 1988 (U. Kunnert citează lucrarea după prima ediție, din 1983). Pentru cultul lui Apollon la Odessos, ca și pentru cel al Dioscurilor în orașele vest-pontice, vezi acum D. Chieкова, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Berna, 2008 (aici îndeosebi pp. 51-52, respectiv 151-157).

¹⁰ A. Robu, *La Cité de Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et institutions*, Thèse de doctorat, CD-ROM, Neuchâtel, 2008 (aici capitolul III.1. *Les subdivisions du corps civique à Mégare et dans ses colonies*, pp. 297 și urm.).

¹¹ Vezi p. 73: „Nur wenige Phyllennamen geben Hinweise auf eine Entstehung der Phyleneinteilung in hellenistischer oder früherer Zeit. Dabei zeigt sich, dass hier im Gegensatz etwa zu den Kolonien an der westlichen Schwarzmeerküste, die ein einheitliches Phylenschema der Mutterstädte übernommen und bewahrt haben, die traditionellen dorischen und ionischen Phylen nicht zu finden sind”.

¹² *Op. cit.* (vezi n. 9), p. 102-103. În nota 57 de la p. 388 autorul face trimitere la lucrările anterioare ale lui Minns și Ziebel, care se mulțumeau să constate absența „triburilor” la Olbia.

¹³ *Ibidem*, p. 102-103: „ (...) die bosporanischen Könige haben in die innere Organisation der griechischen Poleis stark eingegriffen –, aber das Fehlen von Phylen in Olbia (...) ist doch erstaunlich (...). So dürfte der bisherige Befund allein auf Zufall beruhen (...)”.

mai mare prin comparație cu cea de la Histria sau Tomis, cetăți în care „triburile” tradiționale sunt bine atestate. O posibilă explicație pentru eventuala absență a atestărilor în orașul de la limanul Bugului ar putea fi căutată în evoluția diferită a structurării corpului civic impusă de relația cu hinterlandul, dar în acest sens nu ne putem hazarda momentan dincolo de limitele unei supoziții.

În capitolele subsecvente ale cărții, structurate la rândul lor în mai multe subcapitole, sunt abordate aspecte care țin de organizarea cetățenilor în „*phylai*”, de structura și activitatea internă a „triburilor”, ca și de funcțiile asumate de acestea în cadrul unei polis. Impune respect rigurozitatea discursului prin recursul permanent la documentele epigrafice, iar temeinicia argumentației nu face niciun moment notă discordantă cu stilul atractiv, elegant, prin care autoarea reușește să fie atât pe înțelesul specialiștilor, cât și a unui public mai larg interesat de istorie. Exemplele invocate denotă ambivalența termenului *φυλή* în antichitate și arată cât de importantă este nuanțarea concluziilor în funcție de analiza fiecărei atestări în parte.

În încheierea considerațiilor noastre prin care am încercat să atragem atenția asupra unei apariții editoriale importante, care ar putea interesa și colegii de breaslă din România, să ne fie permis un citat relevant pentru o posibilă comparație între democrația antică și democrațiile moderne occidentale: „Cercetarea triburilor unei polis este și o cercetare a vieții urbane, cu organele sale politice, sărbătorile religioase, întrecerile sportive și întrunirile de cea mai diversă natură. Triburile ca bază a organizării corpului civic sunt implicate în multe dintre aceste domenii. Oamenii care, prin apartenența lor la o structură în ultimă instanță convențională, apar în prim plan provin în principiu din toate straturile sociale, au un nivel de educație diferit și o stare materială total diferită, dar au totuși ceva în comun: cu toții sunt bărbați, sunt majori și sunt cetățeni ai orașului lor. Străinii, sclavii, copii și femeile rămân, așadar, în afara cercetării”¹⁴.

Victor COJOCARU*

¹⁴ Vezi p. 8: „Die Beschäftigung mit den Phylen einer Polis ist auch eine Beschäftigung mit dem städtischen Leben mit seinen politischen Organen, religiösen Festen, Agonen und Vereinigungen verschiedenster Art. Phylen als Grundlage der Bürgerorganisation greifen in viele dieser Bereiche ein. Die Menschen, die durch ihre Zugehörigkeit zu einer letztendlich künstlichen Einteilung ins Blickfeld rücken, stammen grundsätzlich aus allen sozialen Schichten, haben ein unterschiedliches Bildungsniveau und einen völlig unterschiedlichen wirtschaftlichen Hintergrund, aber doch eines gemeinsam: sie sind alle männlich, erwachsen und Bürger ihrer Stadt. Fremde, Sklaven, Kinder und Frauen bleiben in der Studie daher ausgeschlossen“.

* Victor Cojocaru: Filiala Iași, Institutul de Arheologie, Bd. Carol I, nr. 8, Iași 700505; e-mail: cojocaru_arhia@yahoo.com.